

History of Islamic Philosophy

Home Page: hpi.aletaha

Online ISSN: 2981-2097

Assessing the Authenticity of the Narrative: “Al-Kindi and the Composition of a Treatise on the Contradictions of the Quran”

Reza Mokhtari Khoei¹ | Fatemeh Bani-Asadi² |
Abolhassan Ghafari³

1. Graduate of Western Philosophy, Shahid Beheshti University, and Islamic Philosophy, University of Tehran.

E-mail (Corresponding author): mokhtarireza@ut.ac.ir

2. M.A. Student in Islamic Philosophy and Theology, Imam Sadiq University.

E-mail: fatemebaniasadi@isu.ac.ir

3. Associate Professor, Department of Philosophy, Islamic Research Institute for Culture and Thought.

E-mail: dr.ghafari.ah@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received
2025/10/04
Received in revised form
2025/11/29
Accepted
2025/11/30
Published online
2026/06/22

Keywords:
*Al-Kindi, Treatise on the
Contradictions of the
Quran, Imam Hasan al-
Askari, Nasrollah Hekmat.*

ABSTRACT

According to a renowned narrative in the history of Islamic philosophy, Yaqub ibn Ishaq al-Kindi, one of the pioneering philosophers of the Islamic world, intended to compose a treatise demonstrating contradictions within the Quran. This historical report adds that Imam Hasan al-Askari (PBUH), through one of al-Kindi's students, dissuaded him from this endeavor by posing a pivotal question. The essence of the question was: "Do you not entertain the possibility that the speaker of these sentences intended a meaning other than what you have presumed?" Upon hearing this, al-Kindi reportedly discarded everything he had written. Among contemporary scholars, two distinct approaches to this encounter are observable: a critical approach involving the denial of the story's validity by figures such as Morteza Motahhari; and an approach adopted by individuals like Nasrollah Hekmat, who, by presuming the story's validity and offering a different reading, have derived sweeping conclusions from it. The present article specifically critiques this constructed narrative and the unsound conclusions that Hekmat and certain other contemporaries have built upon it, ultimately demonstrating the baselessness of the event and its resultant deductions. The research methodology involves a library-based examination of evidence and primary sources, utilizing a critical approach to re-evaluate the historical documents related to this event. The primary finding of the research, proving the narrative's baselessness, is presented through an alternative historical explanation: contemporaneous with al-Kindi the philosopher, there existed another figure, a Christian al-Kindi, who indeed authored a treatise on the contradictions of the Quran. It appears that this fact constitutes the origin of this historical conflation.

Cite this article: Mokhtari Khoei, R; Bani-Asadi, F; Ghafari, A (2026). Assessing the Authenticity of the Narrative: “Al-Kindi and the Composition of a Treatise on the Contradictions of the Quran”, *History of Islamic Philosophy*, 5 (2), 103-126. <https://doi.org/10.22034/hpi.2025.551048.1176>

© The Author(s). **Publisher:** Ale-Taha Institute of Higher Education Institute.

DOI: <https://doi.org/10.22034/hpi.2025.551048.1176>

Extended Abstract

Introduction

In the vast landscape of the history of Islamic philosophy, oral and written traditions have at times become so interwoven with historical truths that they form tapestries requiring meticulous re-examination to be disentangled from reality. One of these pervasive narratives is the account attributed to Yaqub ibn Ishaq al-Kindi, the first prominent philosopher of the Islamic world. According to this account, he intended to compose a treatise demonstrating contradictions within the Holy Quran, but was subsequently dissuaded from this endeavor through the guidance of Imam Hasan al-Askari (PBUH). This story has provided fertile ground for diverse interpretations among contemporary scholars, leading to divergent conclusions regarding Al-Kindi's intellectual trajectory. The present study, by first examining historical data concerning the lives of Al-Kindi, Imam Hasan al-Askari (PBUH), and other key figures, demonstrates the incompatibility of this narrative with indisputable historical facts. It argues that contemporary analyses which, relying on this story, bifurcate Al-Kindi's intellectual life into two periods and attribute the emergence of the *Theology of Aristotle* (Theologia) to the Imam's guidance, are fundamentally flawed and baseless. Subsequently, through an analysis of sources and contextual evidence, the article illustrates how this narrative took shape within an unreliable context. Finally, by pointing to the existence of a figure named "Abd al-Masih al-Kindi" (a Christian contemporary of the philosopher) who actually possessed a treatise attempting to prove contradictions in the Quran, the study examines the probable origin of the conflation of these two personalities.

It is worth noting that other figures, such as Ahmad Abedi (Professor of Philosophy at the University of Qom), have also sporadically alluded to this story in their oral works (Ahmad Abedi, August 17, 2019, Rasa News Agency); however, given that Nasrollah Hekmat's account represents the most significant, written, and substantial source in this regard, we have taken his narrative as the primary subject of our critique. Furthermore, it should be mentioned that Mohammad Hadi Tavakoli, in his article "A Study on the Possibility of Yaqub ibn Ishaq al-Kindi Benefiting from the Teachings of Imam Hasan al-Askari (PBUH)," has attempted to posit Al-Kindi as a student of the Imam by advancing unsubstantiated hypotheses, which will be addressed subsequently.

Methodology

This study employs a descriptive-analytical methodology, utilizing a historical-critical approach. Data collection was conducted via library-based research, involving direct examination of primary sources across the fields of general history, the history of philosophy, biographical and prosopographical literature (*Tarajim* and *Rijal*), as well as the extant corpus of Yaqub ibn Ishaq al-Kindi himself. In the data analysis process, three primary techniques were employed:

1. Documentary Evaluation: Assessing the reliability and status of the narrative's transmitters (specifically Abu al-Qasim al-Kufi) within Shi'i biographical sources.
2. Chronological Analysis: Juxtaposing the vital dates (birth, death, caliphate, and imamate tenures) of al-Kindi, Ibn Na'ima al-Himsi (translator of the *Theologia*), the Abbasid Caliphs, and Imam Hasan al-Askari (PBUH) to verify the historical feasibility of the narrative.
3. Comparative-Content Analysis: Contrasting the content attributed to al-Kindi with his extant written works, and searching for contemporaneous parallels (specifically the Christian al-Kindi) to identify the probable origin of the narrative.

Findings

The investigations conducted in this study yielded the following results:

1. Chronological Inconsistency and Historical Impossibility The chronological data reveals that Ibn Na'ima al-Himsi (translator of the *Theologia*) died circa 220 AH, and al-Mu'tasim (to whose son, Ahmad, the book was dedicated) died in 227 AH; whereas the Imamate of Hasan al-Askari (PBUH) commenced in 254 AH. Consequently, the claim by contemporaries such as Nasrollah Hekmat—that the composition or emendation of the *Theologia* was the product of al-Kindi's post-transformation era following the meeting with the Imam—stands in flagrant contradiction to indisputable historical facts and is chronologically impossible.
2. Lack of Source Credibility Analysis indicates that the sole primary source for this story is Abu al-Qasim al-Kufi, identified in biographical (*Rijal*) texts as an "extremist" (*Ghali*), a "fabricator," and one of "corrupt religious doctrine." Furthermore, this narrative is conspicuously absent from authoritative early historical texts detailing al-Kindi's biography (such as Ibn al-Nadim's *Fihrist* or al-Qifti's *Akhbar al-Hukama*).
3. Identification of the Historical Conflation A pivotal finding of this research is the identification of the constructed report's root. Evidence corroborates that contemporaneous with Yaqub ibn Ishaq al-Kindi (the Muslim philosopher), there lived a Christian figure named "Abd al-Masih ibn Ishaq al-Kindi," who authored an actual treatise refuting Islam and the Quran. It appears that the nominal similarity (in patronymic and tribal affiliation) and the existence of a work on "refuting the Quran" by the Christian al-Kindi led transmitters over time to conflate these two figures, erroneously attributing the event to the first philosopher of the Islamic world.
4. Refutation of Apologetic Hypotheses The study demonstrates that attempts by certain scholars (e.g., Mohammad Hadi Tavakoli) to resolve chronological conflicts through hypotheses such as "a meeting during the Imam's childhood" or "identifying al-Kindi with the narrator Yaqub ibn Ishaq" are

scientifically unsubstantiated. Biographical investigations proved that the "Ya'qub ibn Ishaq" mentioned in hadith compendia is a distinct figure (such as Ya'qub ibn Ishaq al-Barqi) and does not correspond to al-Kindi the philosopher.

Conclusion

The widely circulated narrative suggesting that Ya'qub al-Kindi intended to compose a treatise demonstrating contradictions within the Quran, only to abandon the endeavor following an encounter with Imam Hasan al-Askari (PBUH), is devoid of any credible historical foundation.

An examination of the sources reveals that this account is not only absent from authoritative historiographical texts regarding al-Kindi's life, but also contradicts the consistent coherence of his philosophical thought; furthermore, the source reporting this alleged intellectual metamorphosis lacks the necessary credibility. Consequently, contemporary analyses that—relying on this narrative—bifurcate al-Kindi's intellectual biography into two distinct periods of "opposition to the Quran" and "philosophy based on guidance," thereby claiming the Imam's endorsement of his philosophical orientation, are fundamentally flawed and baseless. Furthermore, the historical explanation for al-Kindi's marginalization during the reign of al-Mutawakkil is not the result of a recantation of anti-Quranic views, but rather a direct consequence of his Mu'tazilite proclivities and the Caliph's overt hostility toward that intellectual movement. The final and pivotal finding of this research is the identification of a probable origin for this historical conflation: the existence of a contemporary figure to al-Kindi the philosopher, named "Abd al-Masih ibn Ishaq al-Kindi." He authored precisely such a treatise on the contradictions of the Quran, and the evidence indicates that he never abandoned the project but rather brought it to completion. It appears that this nominal similarity constitutes the primary source for the emergence of the narrative critiqued in this article.

صحت‌سنجی روایت «کندی و تألیف رساله تناقضات قرآن»

رضا مختاری خویی^۱ | فاطمه بنی‌اسدی^۲ | ابوالحسن غفاری^۳

۱. دانش‌آموخته فلسفه غرب دانشگاه شهید بهشتی و فلسفه اسلامی دانشگاه تهران (نویسنده مسئول).

E-mail: mokhtarireza@ut.ac.ir

E-mail: fatemebaniasadi@isu.ac.ir

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد فلسفه و کلام اسلامی دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام).

E-mail: dr.ghafari.ah@gmail.com

۳. دانشیار گروه فلسفه پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۱۲

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۹/۰۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۰۹

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۰۱

واژگان کلیدی:

کندی، رساله تناقضات قرآن، امام حسن عسکری (علیه‌السلام) نصرالله حکمت.

براساس روایتی مشهور در تاریخ فلسفه اسلامی، یعقوب کندی از نخستین فلاسفه در عالم اسلام قصد تألیف رساله‌ای در اثبات تناقضات در قرآن داشت. این گزارش تاریخی می‌افزاید که امام حسن عسکری (علیه‌السلام) از طریق یکی از شاگردان کندی، با طرح یک پرسش کلیدی، وی را از این اقدام بازداشتند. مضمون آن پرسش چنین بود: «آیا احتمال نمی‌دهی مراد گوینده این جملات چیزی غیر از آنچه تو گمان برده‌ای باشد؟» و کندی با شنیدن این سؤال هر آنچه نوشته بود را دور ریخت. در بین معاصرین شاهد دو رویکرد متفاوت به این مواجهه هستیم: رویکرد انتقادی و انکار اصل داستان توسط مرتضی مطهری و رویکردی که افرادی مانند نصرالله حکمت با مسلم انگاشتن داستان، ضمن قرائتی متفاوت، به نتیجه‌گیری‌هایی عظیم از آن دست یازیده‌اند. مقاله حاضر به‌طور خاص به نقد روایت و نتایج غیرواقعی می‌پردازد که نصرالله حکمت و برخی دیگر از معاصران بر مبنای این داستان بنا نهاده‌اند و در نهایت، بی‌اساس بودن این ماجرا و نتایج آن را نشان می‌دهد. روش تحقیق مقاله بررسی شواهد، قرائن و منابع اولیه به شیوه کتابخانه‌ای و با رویکردی انتقادی در بازخوانی اسناد و شواهد تاریخی مرتبط با این ماجرا است. یافته اصلی پژوهش در اثبات بی‌اساس بودن این روایت، از طریق ارائه یک شاهد تاریخی جایگزین است. مقاله بیان می‌کند که هم‌زمان با کندی فیلسوف، کندی مسیحی دیگری وجود داشت که او صاحب رساله‌ای درباره تناقضات قرآن بوده است؛ امری که به‌نظر می‌رسد منشأ این خلط تاریخی شده است.

استناد: مختاری خویی، رضا؛ بنی‌اسدی، فاطمه؛ غفاری، ابوالحسن (۱۴۰۵). صحت‌سنجی روایت «کندی و تألیف رساله تناقضات قرآن»، تاریخ

فلسفه اسلامی، ۵ (۲)، ۱۰۳-۱۲۶. <https://doi.org/10.22034/hpi.2025.551048.1176>

ناشر: موسسه آموزش عالی آل‌طه

© نویسندگان.

DOI: <https://doi.org/10.22034/hpi.2025.551048.1176>

مقدمه

در سپهر تاریخ فلسفه اسلامی، روایت‌پردازی‌های شفاهی و مکتوب، گاه حقایق تاریخی درهم‌تنیده و بافت‌هایی را شکل داده‌اند که تمیز آن‌ها از واقعیت نیازمند پژوهشی دوباره و دقیق است. یکی از این حکایات پرنفوذ، ماجرای منسوب به یعقوب کندی نخستین فیلسوف برجسته جهان اسلام است که براساس آن، وی قصد داشته رساله‌ای در باب تناقضات در قرآن کریم بنگارد و سپس با هدایت امام حسن عسکری (علیه السلام) از این کار منصرف شده است. این داستان بستری برای خوانش‌های گوناگون در میان محققین معاصر فراهم آورده و منجر به استنتاج‌های متفاوتی در باب سیر تحول فکری کندی شده است. این نوشته، نخست با بررسی داده‌های تاریخی مربوط به حیات کندی، امام حسن عسکری (علیه السلام) و دیگر شخصیت‌های کلیدی، عدم همخوانی این داستان با واقعیات مسلم تاریخی را به اثبات می‌رساند و بیان می‌کند تحلیل‌های معاصر که با استناد به این داستان، زندگی فکری کندی را به دو دوره تقسیم می‌کند و پیدایش رساله اثولوجیا را نتیجه هدایت امام می‌داند، مخدوش و بی‌اساس است. سپس با توجه به تحلیل منابع و قرائن، نشان می‌دهد که این روایت چگونه در بستری غیرمعتبر شکل گرفته است. در نهایت با اشاره به وجود شخصیتی به نام عبدالملک کندی (مسیحی) که معاصر با کندی فیلسوف بوده و رساله‌ای در اثبات تناقضات قرآن داشته است، منشأ احتمالی خلط این دو شخصیت بررسی می‌کند.

لازم به ذکر است اشخاص دیگری همچون احمد عابدی (استاد گروه فلسفه دانشگاه قم) و... هم جسته‌وگریخته در آثار شفاهی خود به این داستان اشاره کرده‌اند (احمد عابدی، ۱۳۹۸/۵/۲۶، خبرگزاری رسا)، اما چون روایت‌گری نصرالله حکمت، مهم‌ترین منبع مکتوب و قابل اعتنا در این زمینه است، ما نیز آن را اصل قرار دادیم. همچنین لازم به ذکر است محمدهادی توکلی در مقاله «مطالعه‌ای در امکان بهره‌مندی یعقوب بن اسحاق کندی از تعلیمات امام حسن عسکری (علیه السلام)» سعی کرده است با طرح فرضیه‌های غیرمعتبر، کندی را از شاگردان امام بدانند، که در ادامه به آن می‌پردازیم.

۱. سرگذشت کندی، از معلمی خلفا تا انزوای سیاسی

ابویوسف یعقوب بن اسحاق کندی (متوفی حدود ۲۵۶ ق)^۱ از نخستین فیلسوفان شناخته شده

۱. تاریخ مرگ وی به صورت دقیق مشخص نیست؛ لذا در کتب تاریخ فلسفه شاهد تاریخ‌های متفاوتی بین ۲۵۲

جغرافیای اسلام است. چنان‌که ذکر کرده‌اند وی از قبیله کنده و از نوادگان اشعث بن قیس کندی (۴۰ ق)^۱ است (سیدیدالله یزدان‌پناه، ۱۳۹۲، ج ۱، ص ۸؛ فؤاد الالهوانی، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۵۹۳؛ آدامسون، ۱۳۹۹، ص ۲۷).

«گویند او مردی یهودی بود که اسلام آورد و نیز گویند مسیحی بود، اما هیچ‌یک از این دو قول مستند به مدرک متقن نیست» (یوحنا قمیر، ۱۳۶۳، ص ۹). کندی نزد مأمون، معتصم و واثق عباسی منزلت و جایگاه ویژه‌ای داشت، برخی رساله‌های خود را نیز به ایشان تقدیم کرده و تربیت فرزند معتصم را نیز وی برعهده داشت، اما با روی کار آمدن متوکل عباسی (۲۳۳-۲۴۷ ق)، که برخلاف خلفای پیشین، اقبالی به معتزلیان نداشت، بخت کندی به خاموشی گرایید و آماج حملات متوکل قرار گرفت، کتابخانه‌اش مصادره و خودش نیز شکنجه و تبعید شد (فلیکس کلاین، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۲۸۱؛ یوحنا قمیر، ۱۳۶۳، ص ۹؛ داوری اردکانی، ۱۴۰۳، ص ۱۶۰؛ کربن، ۱۳۹۹، ص ۲۰۴؛ آدامسون، ۱۳۹۹، ص ۲۶؛ ماجد فخری، ۱۳۹۱، ص ۸۴).

پدرش اسحق بن صباح در طول خلافت مهدی عباسی و هارون الرشید حاکم کوفه بود (فؤاد الالهوانی، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۵۹۳). کندی محبوب دربار مأمون، معتصم و واثق بود و او را به معلمی احمد پسر معتصم گماشته بودند، اما در عصر متوکل، خلیفه‌ای که به علوم عقلی [فلسفه] بی‌علاقه بود از چشم‌ها افتاد و بر اثر سعایت عده‌ای مورد غضب خلیفه قرار گرفت و پس از ضرب و شتم، کتابخانه‌اش مصادره شد (ابن ابی‌اصیبه، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۸۰؛ درآمدی بر تاریخ فلسفه اسلامی، ج ۱، ص ۱۶۱).

الی ۲۶۰ ق هستیم؛ از جمله یوحنا قمیر، الکندی، ص ۹: ۲۵۲ ق؛ ماجد فخری، سیر فلسفه در جهان اسلام، ص ۸۴؛ احتمالاً در سال ۲۵۲ ق یا اندکی بعد از آن؛ حنا الفاخوری، تاریخ فلسفه در جهان اسلامی، ص ۳۷۴؛ در حدود ۲۵۲ ق؛ داوری اردکانی، ما و تاریخ فلسفه اسلامی، ص ۱۶۰: ۲۵۲ ق؛ درآمدی بر تاریخ فلسفه اسلامی (سمت)، ج ۱، ص ۱۶۱؛ سال ۲۵۲ ق یا اندکی پس از آن؛ آدامسون (۲۰۰۷ م)، کندی، ص ۲۶؛ پس از ۲۵۲ ق؛ آدامسون (۲۰۱۶ م)، فلسفه در جهان اسلام، ص ۳۳؛ پس از ۲۵۶ ق؛ احمد فؤاد الالهوانی، تاریخ فلسفه در عالم اسلام، ج ۱، ص ۵۹۳: ۲۶۰ ق.

۱. از کسانی که حکمیت ابوموسی اشعری را در جنگ صفین بر امیرالمؤمنین (علیه السلام) تحمیل کرد و با انتخاب عبدالله بن عباس از جانب امیرالمؤمنین (علیه السلام) مخالفت نمود. چنان‌که مشهور است او از یهودیانی بود که اسلام آورد. وی با خواهر ابوبکر ازدواج کرد؛ فرزندش قیس بن اشعث از سپاهیان لشکر عمر بن سعد در واقعه کربلا بود، دخترش جعده نیز همسر امام حسن مجتبی (علیه السلام) بود که به تحریک معاویه حضرت را به شهادت رساند.

۱-۲. کندی و نهضت ترجمه

کندی معروف به فیلسوف عرب و از نخستین فلاسفه عالم اسلام نقش مهمی در نهضت ترجمه برعهده داشت. وی به عنوان اشراف زاده‌ای ثروتمند که مورد حمایت خلفای عباسی نیز بود شمار بسیاری از همکاران و مترجمان مسیحی را به خدمت گرفت و اغلب ترجمه‌ها را تصحیح می‌کرد (کربن، ۱۳۹۹، ص ۲۰۴). اکنون در نتیجه نوآوری‌های گرهارد اندرس، درمی‌یابیم که مجموعه‌ای از ترجمه‌های آثار فلسفی یونانی از ارسطو، اسکندر افرودیسی، افلوپین و پروکلس، همه توسط انجمن یا حلقه‌ای از مترجمان به راهنمایی کندی انجام گرفته است (آدامسون، ۱۳۹۹، ص ۲۹). وی در درجه نخست متون متعددی از کتاب‌های متافیزیکی یونانی را به دست ترجمه سپرد که قابل توجه‌ترین و مهم‌ترین آن‌ها مابعدالطبیعه ارسطو، و گزیده‌هایی از آثار فلوطین و پروکلس بود (گوتاس، ۱۳۹۴، ص ۲۱۴). به نظر نمی‌رسد که خودش زبان یونانی می‌دانست، بالاین حال هماهنگ‌کننده کوشش‌های گروهی از مترجمان مسیحی بود که در حلقه او کار می‌کردند (آدامسون، ۱۳۹۸، ص ۳۳).

ابن ناعمه حمصی (۲۲۰ ق) از جمله مترجمین حلقه کندی بود؛ از جمله آثار معروفی که وی ترجمه کرده بود، اثولوجیا است. در ابتدای این اثر چنین آمده است: «أثولوجيا أرسطاطاليس نقله إلى العربية عبدالمسيح بن عبدالله بن ناعمة الحمصي و أصلحه لأحمد بن المعتصم بالله أبو يوسف يعقوب بن إسحاق الكندي» (فلوطین، ۱۴۱۳، ص ۱).

چنان‌که می‌دانیم معتصم برادر مأمون پس از مرگ وی در سال ۲۱۸ ق به حکومت رسید؛ از طرف دیگر ظاهراً ابن ناعمه نیز بعد از سال ۲۲۰ ق زنده نبوده است؛ پس در نتیجه تقدیم این کتاب به احمد بین سال ۲۱۸ ق الی ۲۲۷ ق^۱ که پدرش خلیفه بود، می‌باشد.

۱. یعنی ممکن است ابن ناعمه آن را تا پیش از سال ۲۲۰ ق ترجمه کرده باشد و نیز اصلاحش توسط کندی زمان برده باشد؛ به‌ویژه می‌دانیم که کندی اصلاحات محتوایی فراوانی در کتاب اعمال کرده است. لازم به ذکر است هرچند اکثر منابع بیان کرده‌اند ابن ناعمه بعد از ۲۲۰ ق زنده نبوده است، اما به فرض تشکیک در آن نیز خللی به مدعای ما وارد نخواهد شد؛ زیرا طبیعتاً تقدیم کتاب به احمد تا سال ۲۲۷ ق که زمان مرگ پدرش بوده انجام شده بود. پس از واثق، متوکل برادر دیگر احمد در سال ۲۳۲ ق به حکومت رسید و دشمنی آشکاری با برادرش احمد و استادش کندی داشت. تعداد زیادی از رسالات کندی خطاب به احمد است (گوتاس، ۱۳۹۴، ص ۲۲۵).

۲. داستان مواجهه کندی با امام حسن عسکری (علیه السلام) به نقل نصرالله حکمت

امام عسکری (علیه السلام) پیش از آن‌که کندی کتابش را به پایان برد از آن خبردار شد و از یکی از شاگردان کندی خواست که از او پاسخ یک پرسش را طلب کند. اینک اصل روایت و واقعه را از نصرالله حکمت نقل می‌کنم:

ابوالقاسم کوفی در کتاب التبديل می‌گوید که اسحاق کندی^۱ در زمان خود فیلسوف عراق بود. دست به کار تألیف کتابی شد در باب «تناقض القرآن» و سخت مشغول آن گردید و برای این کار در کنج خانه‌اش نشست. روزی یکی از شاگردان او، نزد امام عسکری (علیه السلام) رفت. امام ابومحمد (علیه السلام) به او گفت آیا در میان شما یک مرد رهیافته نیست که استادان کندی را از آنچه بدان پرداخته و خود را درگیر قرآن کرده باز دارد؟ شاگرد گفت ما از شاگردان اویم و چگونه می‌توانیم به‌خود اجازه دهیم که در این موضوع یا موضوع دیگری به او اعتراض کنیم؟ ابومحمد (علیه السلام) او را گفت آیا اگر چیزی به تو بیاموزم حاضری به او به گویی؟ گفت آری. امام گفت نزد او برو و با مهربانی و رعایت ادب او را در کاری که می‌کند یاری کن و در مؤانست بکوش و چون مؤانست حاصل شد بگو پرسشی دارم اجازه می‌دهی مطرح کنم؟ او از تو خواهد خواست که پرسشت را بگویی؛ پس به او چنین بگو، آن کسی که این قرآن، کلام او است، اگر نزد تو آید، آیا روا است که مرادش از آنچه گفته، غیر از آن معانی‌ای باشد که تو پنداشته‌ای چنان است؟ او به تو خواهد گفت که آری چنان چیزی روا است؛ زیرا او مردی است که اگر چیزی را بشنود، می‌فهمد. وقتی آنچه را گفתי پذیرفت، او را بگو: چه می‌دانی؟ شاید او چیزی غیر از رأی تو را اراده کرده است؛ پس او واضح معانی دیگری است.

آن مرد نزد کندی رفت و با او مهربانی و ادب کرد و سرانجام این مسئله را در برابر او مطرح نمود. کندی به او گفت سؤالت را دوباره مطرح کن. آن مرد دوباره سؤال را مطرح کرد. کندی در اندیشه فرورفت و دید که این امر از حیث لغوی محتمل است و به لحاظ نظری نیز جایز است. رو به آن مرد کرد و گفت تو را سوگند می‌دهم که مرا بگویی که این سؤال را از کجا آورده‌ای؟ مرد گفت چیزی به قلبم

۱. در متن عربی نیز چنین بود، اما می‌دانیم که نام دقیق کندی فیلسوف «یعقوب بن اسحاق کندی» است.

خطور کرد و به محضر شما عرضه داشتم. کندی گفت هرگز چنین نیست؛ کسی همانند تو نمی‌تواند چنین مطلبی بگوید و به چنین منزلتی برسد. برایم بگو که از کجا آن را آورده‌ای؟ مرد گفت ابومحمد فرمانم داد که آن را با تو بگویم. کندی گفت اینک درست گفتم. همانند این پرسش، جز از آن خانه برون نیاید. آنک آتشی برافروخت و هرچه را نوشته بود در آتش بسوخت (حکمت، ۱۴۰۰، ص ۱۵۳-۱۵۱).^۱

دکتر حکمت با توصیف این پرسش حضرت به‌عنوان «شراره آگاهی»، ضمن بیان این نکته که «با این مطلب کاری ندارم که الرکابی گفت که حکام عباسی، کندی را به نوشتن متناقضات قرآن واداشتند؛ هرچند اگر این مطلب درست باشد، خیلی مهم است و می‌تواند شکوه و صلابت مخاطره‌آمیز کار کندی را در انصراف از ادامه کار و سوزاندن نوشته‌های خود دو چندان کند. فعلاً با آن، کاری ندارم» (حکمت، ۱۴۰۰، ص ۱۵۴)، به بیان نکاتی پیرامون داستان مذکور پرداخته و نتایجی از آن می‌گیرد، از جمله:

فردی که شاگرد کندی بوده و طبعاً نزد او فلسفه می‌خوانده، اگر نگوییم از خواص یاران امام، باید بگوییم که از یاران و به‌نحوی در ارتباط با امام بوده است. در اینجا ماجرا کمی پیچیده می‌شود؛ زیرا امام عسکری (علیه السلام) چند سال از عمر امامتشان را در

۱. أَبُو الْقَاسِمِ الْكُوفِيُّ فِي كِتَابِ التَّبْدِيلِ أَنَّ إِسْحَاقَ الْكِنْدِيَّ كَانَ فَيْلَسُوفَ الْعِرَاقِ فِي زَمَانِهِ أَخَذَ فِي تَأْلِيفِ تَنَاقُضِ الْقُرْآنِ وَشَغَلَ نَفْسَهُ بِذَلِكَ وَتَفَرَّدَ بِهِ فِي مَنْزِلِهِ وَأَنْ بَعْضُ تَلَامِيذِهِ دَخَلَ يَوْمًا عَلَى الْإِمَامِ الْحَسَنِ الْعَسْكَرِيِّ فَقَالَ لَهُ أَبُو مُحَمَّدٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَمَا فِيكُمْ رَجُلٌ رَشِيدٌ يَرُدُّ أَسْتَاذَكُمْ الْكِنْدِيَّ عَمَّا أَخَذَ فِيهِ مِنْ تَشَاغُلِهِ بِالْقُرْآنِ فَقَالَ التَّلْمِيذُ نَحْنُ مِنْ تَلَامِيذِهِ كَيْفَ يَجُوزُ مِنَّا الْإِعْتِرَاضُ عَلَيْهِ فِي هَذَا أَوْ فِي غَيْرِهِ فَقَالَ لَهُ أَبُو مُحَمَّدٍ أَتُودِي إِلَيْهِ مَا أَلْقِيَهُ إِلَيْكَ قَالَ نَعَمْ قَالَ فَصَبِرْ إِلَيْهِ وَتَلَطَّفْ فِي مُؤَانَسَتِهِ وَمَعُونَتِهِ عَلَى مَا هُوَ بِسَبِيلِهِ فَإِذَا وَقَعَتِ الْأَنْسَةُ فِي ذَلِكَ فَقُلْ قَدْ حَضَرْتَنِي مَسْأَلَةٌ أَسْأَلُكَ عَنْهَا فَإِنَّهُ يَسْتَدْعِي ذَلِكَ مِنْكَ فَقُلْ لَهُ إِنَّ أَتَاكَ هَذَا الْمُتَكَلِّمُ بِهَذَا الْقُرْآنِ هَلْ يَجُوزُ أَنْ يَكُونَ مُرَادُهُ بِمَا تَكَلَّمَ مِنْهُ غَيْرَ الْمَعْنَى الَّتِي قَدْ طَنَّتْهَا أَنْتَ ذَهَبْتَ إِلَيْهَا فَإِنَّهُ سَيَقُولُ لَكَ إِنَّهُ مِنَ الْجَائِزِ لَأَنَّهُ رَجُلٌ يَفْهَمُ إِذَا سَمِعَ فَإِذَا أُوجِبَ ذَلِكَ فَقُلْ لَهُ فَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّهُ قَدْ أَرَادَ غَيْرَ الَّذِي ذَهَبْتَ أَتَتْ إِلَيْهِ فَيَكُونُ وَاضِعًا لَغَيْرِ مَعَانِيهِ فَصَارَ الرَّجُلُ إِلَى الْكِنْدِيِّ وَتَلَطَّفَ إِلَى أَنْ أَلْقَى عَلَيْهِ هَذِهِ الْمَسْأَلَةَ فَقَالَ لَهُ أَعِدْ عَلَيَّ فَأَعَادَ عَلَيْهِ فَتَفَكَّرَ فِي نَفْسِهِ وَرَأَى ذَلِكَ مُحْتَمَلًا فِي اللَّغَةِ وَسَائِغًا فِي النَّظَرِ فَقَالَ أَقْسَمْتُ إِلَيْكَ إِلَّا أَحْبَرْتَنِي مِنْ أَيْنَ لَكَ فَقَالَ إِنَّهُ شَيْءٌ عَرَضَ بِقَلْبِي فَأُورِدْتُهُ عَلَيْكَ فَقَالَ كَلَّا مَا مِثْلُكَ مِنْ اهْتِدَافٍ إِلَى هَذَا وَلَا مِنْ بَلَغِ هَذِهِ الْمَنْزِلَةَ فَعَرَّفَنِي مِنْ أَيْنَ لَكَ هَذَا فَقَالَ أَمَرَنِي بِهِ أَبُو مُحَمَّدٍ فَقَالَ الْآنَ جِئْتُ بِهِ وَمَا كَانَ لِيَخْرُجَ مِثْلُ هَذَا إِلَّا مِنْ ذَلِكَ الْبَيْتِ ثُمَّ إِنَّهُ دَعَا بِالنَّارِ وَأَحْرَقَ جَمِيعَ مَا كَانَ أَلْفَهُ (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹، ج ۴، ص ۴۲۴).

چند زندان و بقیه را تحت نظر بوده‌اند و طبعاً رفت‌وآمد نزد ایشان دشوار بوده است مگر برای کسانی که علاقه‌مند بوده‌اند و به هر صورت راهی برای برقراری ارتباط و بهره‌مندی از فیض حضور می‌جسته‌اند. پس اجمالاً باید بگوییم که این فرد هم از شاگردان کندی بوده و نزد او فلسفه می‌خوانده و هم از یاران و ارادتمندان به امام عسکری (علیه السلام) بوده و از ایشان تعالیم ایمانی می‌آموخته است. امام هم او را از خواندن فلسفه، منع نکرده است (حکمت، ۱۴۰۰، ص ۱۵۵).

«... به‌راستی کندی با شنیدن پرسش امام ویران شد و از نو ساخته شد. کندی بعد از شنیدن پرسش دیگر آن کندی نبود؛ کندی دیگری شد» (حکمت، ۱۴۰۰، ص ۱۵۹).

سپس بدون دلیل و مستند خاصی پیدایش اثولوجیا را به این داستان گره زده و می‌گویند: نمی‌دانم چگونه، اما به هر صورت این احتمال برایم مطرح شده و در ذهنم نشسته است که اثولوجیا به‌دست کندی پس از شنیدن پرسش و با استمداد از نفس امام یا نفس یاران او که نفس امام را شنیده‌اند، یارانی که با چشمانشان طعم دیدار هستی را چشیده‌اند، خلق شده است و البته در این میانه، شاگرد کندی که به خانه امام نیز راه دارد، حلقه واسط و همزه وصل است. همین‌جا باید اعتراف کنم که در برابر این حدس‌ها، احتمالات و شراره‌هایی که در ذهنم و در تاریکی‌های سبتر تعقل خودخواهم می‌جهد، نمی‌توانم مقاومت کنم؛ به هر صورت «خود ناآگاه» و تعقل خودخواه همواره میل به آن دارد که ذهن ما را از مبدأ خودش مدیریت کند، اما این حدس‌ها، احتمالات و شراره‌ها ما را به آن سمت می‌راند که ذهنمان از مقصد و از جانب غایت، مدیریت شود. این حدس‌هایی که بر پهنه وجود ما بی‌اذن و اجازه ما ورود می‌کنند و این شراره‌هایی که بی‌اختیار ما در ذهن ما می‌جهد و به قول بزرگان ما «واردات قلبیه‌اند»، قدمشان میمون و مبارک است و ما با حفاظت از آن‌ها و تلقی آن‌ها به‌مثابه سرنخ، استدعای خود را برای استمرار آن‌ها در گوش حقیقت هستی و آگاهی کیهانی، زمزمه می‌کنیم (حکمت، ۱۴۰۰، ص ۱۶۰-۱۶۱).

هرچه پیش می‌رویم و بیش می‌اندیشیم، اهمیت واقعه مذکور عیان‌تر می‌شود و بر ابعاد و جوانب نادیده و ناخوانده آن افزوده می‌گردد و پرسش‌های بیشتری خود را نشان می‌دهد؟ توجه به حساسیت‌ها و فشارها و حصرهای آن عصر نیز می‌تواند ما

را در فهم دقیق‌تر واقعه مذکور و کلماتی که ردوبدل شده و شکل‌گیری احتمالات درباره ادامه و استمرار این رابطه کمک کند. به هر صورت کندی به‌نحوی که نمی‌دانیم چگونه با حکام عباسی در ارتباط بوده و حتی در فقره نخستین اثولوجیا سخن از این به میان آمده که کندی این اثر را برای احمد بن معتصم بالله ساماندهی و اصلاح کرده است. از جانب دیگر امام علیه السلام تحت نظر حکومت عباسی و به‌نحوی در حصر بوده است. در عین حال وقتی امام باخبر می‌شود که فیلسوف عصر، دست به کاری خطرناک زده و به نقد امر مقدس پرداخته، ورود خود را در این ماجرا ضروری می‌بیند و وارد می‌شود چرا؟

بنده حقیر نمی‌توانم همه جوانب این «چرایی» را درک و دریافت کنم؛ چرا که پرسش از این «چرایی» پرسش از فعل ظهور تام حقیقت هستی در روزگار خویش است و چنین پرسشی ما را به «افتتاح» و گشودگی فرامی‌خواند و بدان سو می‌راند که «فاعلیت قابلی» خود را از حالت نیمه‌خفته به وضعیت بیداری در آوریم و مهبیای پذیرش شویم تا بتوانیم درک کنیم (همان، ص ۱۶۲-۱۶۳).

... کندی خانه‌به‌دوش و در به در این سؤال شد. سوزاندن اوراق کتاب تناقضات قرآن پایان راه و انتهای تأثیر پرسش امام نبود، بلکه آغاز راه و ابتدای تأثیر بود. کندی کاغذهایش را معدوم کرد و به راه افتاد. خلاصه سخنم این است که با پرسش امام، کندی آغاز شد. اکنون حاصل آن احتمال، محوری و احتمالات اقماری آن را که در ذهنم پدید آمده، به اختصار تمام، ذیل دو مطلب می‌گویم:

مطلب اول: اثولوجیا، محصول حلقه‌ای از اهل ایمان و صاحب‌نظران است که در آنجا عقل و وحی در کنار هم نشسته‌اند و در همراهی و گفت‌وگوی با هم و با استفاده از متون حکمی گذشتگان و با محوریت تعالیم امام خلق شده است.

مطلب دوم: فقره آغازین اثولوجیا که مشتمل بر شناسنامه این اثر است، بیش از آن‌که جنبه علمی داشته باشد و بخواهد سجل علمی و هویت واقعی کتاب را بیان کند، جنبه سیاسی دارد و می‌خواهد در آن عصری که امام، یا در زندان است و یا در حصر خانگی، این اثر عظیم را که آمیزه‌ای از تعالیم امام و آموزه‌های حکمی است، رساله‌ای معمولی نشان دهد که همانند خیلی از آثار دیگر متداول در آن عصر،

ترجمه‌ای است به زبان عربی از اثری از آن ارسطو. بحثم را درباره این مجموعه احتمالات در اینجا به پایان می‌برم؛ پایانی که در واقع، آغاز است (حکمت، ۱۴۰۰، ص ۱۶۸-۱۶۶).

دکتر حکمت مشابه همین مطالب را در درسگفتار اثولوجیاشناسی نیز مطرح کرده‌اند و در آنجا نیز اشاره به «زندگی دوبخشی کندی و تغییرات فکری وی» کرده و بیان می‌کنند «اثولوجیا مولود دوره دوم تفکر فکری کندی است» و می‌گویند «کندی در دوره اول تفکر فلسفی‌اش قصد داشت کتابی درباره تناقض‌گویی قرآن بنویسد که با اشاره حضرت از این کتاب دست برداشت». «سؤال امام از کندی به واسطه شاگردش این بود که آیا ممکن است که خداوند چیزی غیر از آنچه که تو از قرآن فهمیدی را گفته باشد؟ کندی از شاگردش پرسید این سؤال را چه کسی به تو یاد داده است؟ قطعاً این را کسی به تو گفته و چنین چیزی از تو بعید است و... این پرسش باعث شد کندی تمام آنچه را که نوشته بود بسوزاند و از امام عسکری علیه السلام تجمید کند و...» (حکمت، ۱۳۹۹، جلسه دهم)

۳. بررسی سخنان نصرالله حکمت

مطالب دکتر حکمت با مسلمات تاریخی در تضاد است و بدون توجه به اعداد و ارقام بیان شده است. ایشان تاریخ زندگی کندی را دو قسم می‌کنند؛ دوره اول، زمانی که قصد داشت تناقضات قرآن را تألیف کند و دوره دوم که به گفته ایشان بعد از ارشاد حضرت وارد حکمت ایمانی شد و به سمت کار بر روی اثولوجیا رفت و اثولوجیا مولود همین مرحله دوم است.

اما چنان‌که اشاره کردیم ابن‌ناعمه حمصی که اثولوجیا را ترجمه کرده و کندی آن را اصلاح نموده است و به احمد بن معتصم عباسی تقدیم کرده تاریخ مرگش را حدود ۲۲۰ ق ذکر کرده‌اند؛ اما آغاز امامت امام عسکری علیه السلام سال ۲۵۴ ق است؛ پس چگونه ادعا می‌شود کندی دوره اول عمرش که مخالف قرآن بود، توسط حضرت هدایت شده و در دوره دوم به سمت اثولوجیا رفت؟ بلکه باید برعکس آن را بیان کرد؛ یعنی آن چیزی که دکتر حکمت به عنوان تحول فکری کندی بیان می‌کند را باید برعکس دید و به جای آن که گفته شود کندی از مخالفت با قرآن به سمت حکمت ایمانی [یکی دانستن اسلام و فلسفه] حرکت کرد، باید گفت کندی در دوره دوم عمرش از حکمت [فلسفه اسلامی] به سمت بی‌دینی و مخالفت با قرآن رفت.

برای متوجه شدن این تناقض حتی نیازی نبود ما تاریخ وفات ابن ناعمه را بدانیم؛ زیرا همان‌طور که می‌دانیم و خود دکتر حکمت هم اشاره کردند اثولوجیا به احمد بن معتصم عباسی تقدیم شده و این مصادف با زمان امام جواد علیه السلام یعنی پدر بزرگ امام حسن عسکری علیه السلام است نه زمان امام عسکری علیه السلام.

پس اگر ادعای دو دوره‌ای بودن زندگی کندی را بپذیریم باید بگوییم او در دوره دوم مخالف قرآن شد، نه آن‌که در دوره دوم ایمان آورد و وارد فلسفه اسلامی شد.

حدود بیست صفحه از کتاب درآمدی به تاریخ فلسفه اسلامی دکتر نصرالله حکمت، بدون توجه به عدم هماهنگی تاریخی مطالب ادعا شده درباره نقش امام حسن عسکری علیه السلام در پیدایش ترجمه اثولوجیا، نگاشته شده است.

توجه به تاریخ حیات و وفات افراد یاد شده به وضوح نشان خواهد داد کل این حدسیات و احتمالاتی که دکتر حکمت درباره نقش امام حسن عسکری علیه السلام نوشته‌اند باطل است.

ابن ناعمه حمصی، مرگ حدود ۲۲۰ ق؛ معتصم، آغاز خلافت در سال ۲۱۸، مرگ در ۲۲۷ ق؛ امام حسن عسکری علیه السلام تولد ۲۳۲ ق، آغاز امامت، ۲۵۴ ق، شهادت، ۲۶۰ ق.

نتیجه: ابن ناعمه و معتصم عباسی، هر دو قبل از تولد امام حسن عسکری علیه السلام مرده بودند؛ پس چطور می‌توان ادعا کرد اثولوجیا توسط نفس و استمداد از امام عسکری علیه السلام خلق شد.

۴. اعتبارسنجی داستان مواجهه امام حسن عسکری علیه السلام با کندی

اما اصل این داستان از اساس مخدوش و در نهایت ضعیف است. اولاً آن‌که علاوه بر مرسل بودنش، به ابوالقاسم کوفی منحرف غالی می‌رسد و معلوم نیست چرا برخی مدافعان فلسفه اسلامی در روایات صحیح و مسلم خدشه می‌کنند، ولی هر جا مطلبی مخدوش و عجیب که حتی با تاریخ هم سازگار نیست را مبنایی برای سخنان اساسی خود قرار می‌دهند.

ابوالقاسم کوفی در زمان قبل از انحرافش سخنان غیردقیق و کتابی در رد ارسطو داشته است؛ لذا به راحتی می‌تواند - مانند دیگر غالیان - روایت یا مطلبی درباره خواسته‌های خود جعل کند و یا با بی‌دقتی چیزی را به کسی نسبت دهد؛ به‌ویژه که می‌دانیم این مطلب وی هیچ سرنخ تاریخی دیگری ندارد و منحصر در خود اوست.

مطلب دیگر آن‌که چنانچه در ابتدای مقاله ذکر شد محققین درباره تاریخ مرگ کندی ارقام

مختلفی نوشته‌اند و اگر همان تاریخ ۲۵۲ ق که در کتاب‌های تاریخ فلسفه در جهان اسلامی (حنا الفاخوری)، در آمدی در تاریخ فلسفه اسلامی (انتشارات سمت)، الکندی (یوحنا قمیر)، سیر فلسفه در جهان اسلام (ماجد فخری)، ما و تاریخ فلسفه اسلامی (داوری اردکانی) آمده است را در نظر بگیریم، در این صورت کندی دو سال قبل از آغاز امامت امام عسکری علیه السلام مرده بود. در کتاب خدمات متقابل اسلام و ایران در این باره آمده است: «عجیب‌تر این‌که در بعضی روایات که قطعاً مجعول است، از او به‌عنوان کسی یاد کرده‌اند که در نظر داشته ردی بر قرآن مجید بنویسد» (مطهری، ۱۴۰۲، ص ۵۲۹).

۴-۱. بررسی ادعایی دیگر در شاگردی کندی نزد امام عسکری علیه السلام

در ادامه، ملاحظات پیرامون مقاله «مطالعه‌ای در امکان بهره‌مندی یعقوب بن اسحاق کندی از تعلیمات امام حسن عسکری علیه السلام» (توکلی، ۱۴۰۳) ارائه می‌شود. نویسنده در این مقاله همانند نصرالله حکمت ضمن پذیرش داستان مواجهه کندی با امام علیه السلام می‌کوشد تا قرینه دیگری دال بر تلمذ وی نزد ایشان اقامه نماید. نویسنده مقاله، با اذعان به ضعف سندی گزارش مذکور و توجه به انحرافات عقیدتی ابوالقاسم کوفی (حداقل در دوره‌ای از حیاتش)، چنین استدلال می‌کند: «حتی اگر فرض کنیم که این کتاب پس از ظهور گرایش‌های غالبانه در او نوشته شده باشد، به اعتبار این گزارش خدشه‌ای وارد نمی‌شود؛ چرا که نه در آن رنگ‌وبوی غلو دیده می‌شود و نه داعیه‌ای برای جعل چنین خبری به‌نظر نمی‌رسد» (توکلی، ۱۴۰۳، ص ۵۰ و ۵۴). در نقد این دیدگاه می‌توان گفت مخالفت ابوالقاسم کوفی با فلسفه و تألیف کتابی در رد ارسطو - چنان‌که گذشت - خود می‌تواند انگیزه نیرومندی برای جعل چنین گزارشی جهت تخطئه جایگاه کندی (به‌عنوان فیلسوف) تلقی شود؛ به‌ویژه آن‌که این گزارش، نقلی متفرد بوده و فاقد هرگونه مؤید تاریخی دیگر است، بلکه شواهد متضادی با آن در آثار خود کندی قابل ردیابی است.

مؤلف مقاله با التفات به این تعارض می‌نویسد: «با لحاظ این‌که رساله فی الابانة عن السجود الجرم گواه بر عقیده نیک کندی در باب قرآن است، این پرسش پیش می‌آید که آیا تاریخ نگارش این رساله و نیز زمان حیات امام علیه السلام و کندی، با این گزارش سازگار است؟» (توکلی، ۱۴۰۳، ص ۵۳). وی با اشاره به تقدیم این رساله به مستعین عباسی (خلافت: ۲۴۸-۲۵۲ ق) - یعنی همان سالیان آخر عمر کندی - برای رفع تعارض زمانی میان این اثر (دال بر سلامت عقیده

کندی درباره قرآن) و گزارشِ تألیف رساله تناقضات قرآن، این فرضیه را مطرح می‌سازد که کندی رساله الابانة را پیش از سال ۲۴۸ ق، یعنی در دورانی که مستعین هنوز به خلافت نرسیده بود، به وی تقدیم کرده باشد (توکلی، ۱۴۰۳، ص ۵۳-۵۴).

نکته دیگری که در مقاله مورد بحث مطرح می‌شود، به تعارض زمانی میان تاریخ وفات کندی و آغاز امامت امام حسن عسکری (علیه السلام) باز می‌گردد. نویسنده مقاله، ضمن تعیین تاریخ محتمل تر وفات کندی در حدود ۲۵۲ ق (توکلی، ۱۴۰۳، ص ۵۰ و ۵۴)، به عدم همخوانی این تاریخ با آغاز امامت امام حسن عسکری (علیه السلام) (۲۵۴ ق) اذعان دارد. برای حل این تعارض زمانی، وی این فرضیه را مطرح می‌کند که علی‌رغم تصریح گزارش به «دَخَلَ يَوْمًا عَلَى الْإِمَامِ الْحَسَنِ الْعَسْكَرِيِّ»، این مواجهه نه در دوران امامت ایشان، بلکه در زمان حیات امام هادی (علیه السلام) رخ داده و در نتیجه کاربرد لقب «امام» برای ایشان، ناشی از خطایی در نقل است.^۱ در توجیه این فرضیه، نویسنده با استناد به آغاز امامت امام هادی (علیه السلام) در هشت سالگی، ملاقات کندی با امام حسن عسکری (علیه السلام) در سنین جوانی (و پیش از امامت) را مستبعد نمی‌داند (توکلی، ۱۴۰۳، ص ۵۵). به نظر می‌رسد این قبیل فرضیه‌ها که در تعارض آشکار با ظاهر متن قرار دارند، صرفاً در جهت نیل به این هدف مقاله صورت‌بندی شده‌اند که تأثیرپذیری نظام فلسفی کندی از ائمه (علیهم السلام) را اثبات نمایند، اما بطلان این فرضیه از آن جهت واضح به نظر می‌رسد که نقد اصلی، نه به سن پایین امام، بلکه به محتوای خود گزارش باز می‌گردد. در متن تصریح شده است که یکی از شاگردان کندی که در درس حضرت نیز شرکت می‌کرد آن سؤال را از وی پرسید. این تعبیر، ظهور در وجود یک حلقه درس رسمی و جایگاه تثبیت شده تعلیمی برای امام عسکری (علیه السلام) دارد که با فرض وقوع این رخداد در دوران تصدی امامت توسط امام هادی (علیه السلام) سازگاری ندارد.

این فرضیه‌های فاقد شواهد کافی، صرفاً با هدف تثبیت صحت گزارشِ تألیف رساله تناقضات توسط کندی مطرح شده‌اند تا از آن، استنتاجی تأمل‌برانگیز مبنی بر تأثیرپذیری کندی از امام (علیه السلام) و گرایش‌های امامی او حاصل شود. این در حالی است که شواهد تاریخی متعددی نشان می‌دهد که بسیاری از مخالفان فکری و عقیدتی اهل بیت (علیهم السلام)، حتی پس از اذعان به فضل

۱. صرفاً به عنوان یک تذکر لازم است بیان شود هرچند در برخی روایات از امام هادی (علیه السلام) نیز به عنوان «عسکری» یاد شده است، اما کنیه «ابومحمد» که در متن داستان نیز ذکر شده متعلق به امام حسن عسکری (علیه السلام) می‌باشد نه امام هادی (علیه السلام).

ایشان در مناظرات، لزوماً به تغییر مذهب روی نمی‌آوردند. اثبات چنین تغییری مستلزم ادله قاطع تاریخی است و نمی‌توان برپایه استنتاج‌های فاقد مبنای استوار بدان حکم کرد. افزون بر این، پذیرش چنین فرضیه‌ای مستلزم آن است که دوران حیات فکری کندی، نه به دو، بلکه به سه مرحله متمایز تقسیم شود: ۱. دورانی که وی به وثاقت و حیانی قرآن معتقد بوده و از آن دفاع می‌کرده است (منعکس در رساله فی الابانه). ۲. دورانی که از این عقیده عدول کرده و درصدد تألیف رساله‌ای در باب تناقضات قرآن برآمده است. ۳. دوره‌ای که دوباره به موضع نخستین خود بازگشته و از ایده پیشین منصرف شده است.

به نظر می‌رسد این صورت‌بندی سه مرحله‌ای که فاقد مستندات تاریخی متقن است، تنها با هدف ارائه تفسیری خاص از داستان مواجهه کندی و منتسب ساختن گرایش‌های شیعی به نظام فلسفی وی مطرح شده است.

۴-۱-۱. یعقوب بن اسحاق در روایت الکافی

استدلال دیگر مطرح شده توسط توکلی جهت اثبات صحابی بودن کندی برای امام حسن عسکری (علیه السلام)، ناظر بر وجود شخصی به نام «یعقوب بن اسحاق» در میراث حدیثی امامیه است. وی به روایتی در الکافی اشاره می‌کند که شخصی بدین نام سؤالی از امام می‌پرسد و ایشان با کنیه «ابایوسف» وی را مورد خطاب قرار می‌دهند (توکلی، ۱۴۰۳، ص ۵۵).

نویسنده مقاله با استناد به برخی افراد مدعی می‌شود که فرد مورد نظر نمی‌تواند همان «ابن سکیت» باشد؛ زیرا امام عسکری (علیه السلام) در زمان شهادت ابن سکیت تنها دوازده سال از عمر شریفشان می‌گذشت و مکاتبه وی با امام را امری غریب می‌شمارد. نویسنده نهایتاً این احتمال را مطرح می‌کند که «یعقوب بن اسحاق» مذکور در روایت، همان کندی فیلسوف باشد.

در اینجا نیز نکاتی لازم به ذکر است؛ با مراجعه به معجم رجال‌الحديث مشخص می‌شود در بین اصحاب ائمه (علیهم السلام) سه شخص با نام «یعقوب بن اسحاق» وجود داشته است و حتی با کنار گذاشتن ابن سکیت، در مورد یکی از ایشان که به «برقی» شهرت داشته است اطمینان داریم که وی از اصحاب امام حسن عسکری (علیه السلام) بوده است (خویی، ۱۴۳۰ ق، ج ۲۱، ص ۱۳۸). همچنین در قاموس الرجال نیز آمده است که مراد از یعقوب بن اسحاق در روایت الکافی ظاهراً همان یعقوب بن اسحاق برقی است (شوشتری، ج ۱۱، ص ۱۲۷)، اما توکلی بدون بیان هیچ دلیلی

صرفاً به نقل قولی از حسن زاده آملی مبنی بر این که راوی نمی تواند یعقوب بن اسحاق برقی باشد، اکتفا می کند. همچنین نویسنده به نقلی از شعرانی استناد می کند که برپایه کلام علامه مجلسی، عدم صحابیت ابن سکیت برای امام عسکری علیه السلام (به دلیل شهادت وی در عصر امام هادی علیه السلام) را به گونه ای ناصواب، به عنوان قرینه ای برای اثبات این که راوی همان کندی است، تلقی می نماید (توکلی، ۱۴۰۳، ص ۵۶)، در حالی که کلام مجلسی هیچ ربطی به اثبات این مدعا نداشت و صرفاً بیانگر این بود که ابن سکیت - هر چند به اذعان حسن زاده آملی امام علیه السلام را پیش از ایام امامتشان درک کرده - از اصحاب ایشان به شمار نمی رود.

افزون بر ملاحظات پیشین، مقاله توکلی با یک تناقض روش شناختی آشکار مواجه است؛ نویسنده از طرفی برای توجیه عدم همخوانی تاریخ وفات کندی با آغاز امامت حضرت، این فرضیه را مطرح کرد که این مواجهه کندی با امام عسکری علیه السلام و داشتن شاگردان مشترک بین ایشان و کندی، در زمان حیات امام هادی علیه السلام بوده باشد. این فرضیه علاوه بر عجیب بودنش، در تضاد با رویکرد اخیر نویسنده در حذف ابن سکیت به عنوان مصداق محتمل برای «یعقوب بن اسحاق» است. به این معنا که نویسنده در آنجا، درک در دوران پیش از امامت را دلیل رفع تعارض در عدم همخوانی زمانی قرار داد، اما در اینجا بدون توجه به همین ملاک خود، ابن سکیت را به دلیل عدم درک امامت امام عسکری علیه السلام از گزینه های محتمل حذف کرد (یعنی دو نوع استدلال مختلف با یک مطلب واحد). لازم به ذکر است نویسنده مقاله در برخی مواضع ظاهراً بدون موضع گیری تأییدی مطالبی از شعرانی و حسن زاده آملی نقل کرده و حتی تعلیقه های انتقادی نیز بر برخی مطالب حاشیه ای آن می زند، اما در انتها همان مدعای ایشان در موضع نزاع مربوط به مقاله را تأیید کرده و کندی را همان یعقوب بن اسحاق معرفی می کند.

مشکل دیگر آن که نویسنده برای رد احتمال این که «یعقوب بن اسحاق» مذکور در روایت الکافی، همان «ابن سکیت» باشد، به درستی (و همسو با علمایی چون علامه مجلسی و آیت الله خوئی) استدلال می کند که ابن سکیت در دوران امامت امام هادی علیه السلام در گذشته و دوران امامت امام عسکری علیه السلام (آغاز ۲۵۴ ق) را درک نکرده است؛ لذا نمی تواند از اصحاب ایشان محسوب شود. این در حالی است که نویسنده، بلافاصله پس از اقامه این استدلال، کندی فیلسوف را به عنوان مصداق محتمل «یعقوب بن اسحاق» معرفی می کند. این نتیجه گیری با مبنای استدلالی نویسنده در تضاد کامل قرار دارد؛ زیرا خود وی اذعان دارد که وفات کندی در سال ۲۵۲ ق، یعنی دو سال

پیش از آغاز امامت امام عسکری (علیه السلام) رخ داده است. به عبارت دیگر نویسنده از معیاری (عدم درک دوران امامت) برای ابطال یک گزینه (ابن سبکیت) بهره می‌برد که همان معیار، گزینه مورد ادعای وی (کندی) را نیز به همان اندازه ابطال می‌کند.

نهایتاً باید افزود مقاله توکلی با یک تناقض بنیادین در سطح هدف‌گذاری و روش‌شناسی مواجه است. نویسنده تصریح می‌کند که هدف وی، نشان دادن تأثیر آموزه‌های الهیاتی اهل‌بیت (علیهم السلام) بر مبانی فلسفی کندی است (توکلی، ۱۴۰۳، ص ۴۷). وی برای نیل به این هدف، به مجموعه‌ای از فرضیه‌های فاقد پشتوانه و مغایر با مسلمات تاریخی متوسل می‌شود که حتی با فرض پذیرش صحت آن‌ها و چشم‌پوشی از تمام اشکالات روش‌شناختی و تاریخی پیش‌گفته، پرسش اساسی درباره آن این است: چگونه گزارش مربوط به قصد کندی برای نگارش رساله‌ای در باب «تناقضات قرآن» و انصراف وی پس از تذکر امام، می‌تواند مؤید هم‌سویی فکری کندی در مبانی فلسفی‌اش با اهل‌بیت (علیهم السلام) تلقی شود؟

در بهترین حالت، این گزارش صرفاً نشان می‌دهد که کندی در مقطعی، موضعی انتقادی و خصمانه نسبت به متن قرآن داشته و با تذکر امام، صرفاً از تکمیل یک اثر در این زمینه منصرف شده است. چگونه می‌توان این رخداد ادعایی - یعنی عدول از یک اندیشه قرآن‌ستیزانه در اواخر عمر - را که نویسنده با تمسک به جابه‌جایی‌های زمانی و فرضیه‌های متعدد در پی اثبات آن است، به عنوان منشأ تأثیرپذیری کندی در مبانی فلسفی خود از اهل‌بیت (علیهم السلام) قلمداد کرد؟ چه میزان از آثار فلسفی کندی در واپسین سال‌های حیات وی نگاشته شده‌اند که نویسنده مقاله بتواند با اتکا به این فرضیه‌های مورد مناقشه، مبانی فلسفی کندی را به آموزه‌های اهل‌بیت (علیهم السلام) منتسب سازد؟ افزون بر این، در خصوص آثاری که فرضاً پس از این مواجهه ادعایی با امام (علیه السلام) تألیف شده‌اند، هیچ قرینه‌ای دال بر تأیید یا اصلاح آن‌ها از سوی ایشان در دست نیست. در واقع برخلاف استنباط نویسنده مقاله، شناسایی اثری با محتوای صریحاً متعارض با مبانی دینی (که مورد نهی امام عسکری (علیه السلام) قرار گرفته)، نه تنها شاهی بر همسویی کندی با مکتب اهل‌بیت (علیهم السلام) تلقی نمی‌شود، بلکه این احتمال را به‌طور جدی تقویت می‌کند که دیگر آثار او نیز متضمن آرائی ناسازگار با آموزه‌های وحیانی باشند. از این رو استنتاج نویسنده مبنی بر تأثیرپذیری مثبت، فاقد وجهت منطقی است.^۱

۱. برای مشاهده برخی از نظرات کندی که می‌توان آن‌ها را تلفیقی از نظریات ارسطویی، افلاطونی و نوافلاطونی

۵. کندی مسیحی معاصر با کندی فیلسوف

نکته قابل توجه دیگری که ظاهراً دکتر حکمت و افراد نامبرده دیگر به آن التفات نداشته‌اند این است که معاصر با کندی، یک مسیحی به همین نام ابن اسحاق کندی وجود داشته که از او کتابی در رد قرآن در دست است؛ عبدالملک بن اسحاق کندی، صاحب رساله المجیدیه که کتابش به صورت مناظره با یک مسلمان است، ولی به احتمال زیاد همان طور که فؤاد سزگین اشاره کرده است این یک مناظره خیالی است که برای داشتن تأثیر بیشتر، توسط نویسنده مسیحی آن را به صورت مناظره نوشته شده است. ادعا می‌شود این گفت‌وگو نزد مأمون انجام شده و از کندی مسیحی خواسته شده تا اسلام را بپذیرد و او نیز شدیداً آن را رد کرده است. به گزارش سزگین مطالعات زیادی بر روی این رساله انجام شده و ثابت شده است که ساختگی است و چنین مناظره‌ای وجود خارجی نداشته و صرفاً توسط یک فرد مسیحی در حدود یک قرن بعد از خلافت مأمون جعل شده است. ما از عبدالملک بن اسحاق کندی چیزی بیش از یک نام نمی‌دانیم. او در این رساله دوستش را که پسر عموی مأمون معرفی می‌کند مخاطب قرار داده است؛ وی از زبان مسلمانان ادعاهایی مطرح کرده و سپس به آن پاسخ داده و با توهمات خود تناقضات قرآن را نوشته است.^۱

دانست بنگرید به: حسن عباسی حسین‌آبادی (۱۴۰۳)، «جایگاه وجودشناسانه و معرفت‌شناسانه عقل اول نزد کندی»، مجله تاریخ فلسفه اسلامی، شماره ۱۲. همچنین عده‌ای کندی و برخی دیگر از فلاسفه اسلامی را در زمان حیات خود ایشان متهم به کفر و الحاد می‌کردند؛ در این باره بنگرید به: مختاری خویی، رضا؛ محمدرضایی، محمد (۱۴۰۴)، «چرایی تألیف رساله الجمع توسط فارابی؛ یک اشتباه تاریخی یا ایده‌ای بزرگ‌تر؟» مجله تاریخ فلسفه اسلامی، شماره ۱۶.

۱. عبدالملک بن اسحاق الکندی؛ وصلت إلینا من هذه الفترة المبكرة رسالة موضوعها جدل فی الدین بین عبد المسيح بن اسحاق الکندی (لا نعرف عنه إلا اسمه) وبين صديقه عبدالله بن إسماعيل الهاشمي فی حضرة الخليفة المأمون. وطلب من الکندی المسيحي فی هذا الجدل أن يعتنق الإسلام، ولكن إجابته كانت رفضاً حاداً. ولقد بُحِث هذا الجدل فی دراسات كثيرة ثبت منها أنه غير حقيقي وأنه موضوع، فهو من صنع مسيحي فی عصر المأمون، ويظن أنه أُلِف في القرن الرابع الهجري/ العاشر الميلادي. وقد جعل مؤلفه الهجوم على الإسلام في شكل محاوره، لأن تأثيرها أوقع في النفس، وحتى يكون الهجوم حقيقياً بذل جهده في أن يكون على لسان أحد أبناء كِنْدَه قبيلة الملوك القديمة التي امتازت على بقية العرب وقریش في كل شيء حتى في اللغة. وجعل منازله صديقاً له حتى لا يكون الهدف الكشف عن جوانب الضعف بدافع حقد شخصي ولذلك أيضاً جعله ابن عم الخليفة المأمون. بقي أن نعرف

نتیجه

داستان و دیدگاه مشهوری که قائل است یعقوب کندی در پی تألیف رساله‌ای در اثبات تناقضات قرآن بوده است و سپس در مواجهه با امام حسن عسکری (علیه السلام) از تألیف آن منصرف شده، فاقد پایه و اساس تاریخی معتبر است. بررسی منابع نشان می‌دهد که این داستان نه تنها در متون معتبر تاریخ‌نگاری مرتبط با حیات کندی غایب است، بلکه اندیشه او از انسجامی ثابت برخوردار بوده و منبع گزارش‌دهنده این استحاله فکری نیز فاقد اعتبار لازم است. بر این اساس تحلیل‌های معاصری که بر مبنای این داستان، زندگی فکری کندی را به دو دوره مجزای «مخالفت با قرآن» و «فلسفه مبتنی بر هدایت» تقسیم کرده و مدعی تأیید مسلک فلسفی او از سوی امام هستند، کاملاً مخدوش و بی‌اساس است. افزون بر این تبیین تاریخی انزوای کندی در عصر متوکل، نه معلول بازگشت از اندیشه‌ای قرآن‌ستیزانه، بلکه پیامد مستقیم گرایش‌های معتزلی او و تضاد آشکار خلیفه با این جریان فکری بوده است.

نکته نهایی و کلیدی این تحقیق، معرفی یک منشأ احتمالی برای این خلط تاریخی است و آن وجود شخصیتی معاصر با کندی فیلسوف به نام عبدالملک بن اسحاق کندی است. او دقیقاً چنین رساله‌ای در تناقضات قرآن نگاشت و شواهد نشان می‌دهد که هیچ‌گاه از آن منصرف نشد و آن را به اتمام رساند. به نظر می‌رسد این تشابه اسمی، منشأ اصلی شکل‌گیری روایت مورد نقد در این مقاله بوده است.

منابع و مأخذ

- ابن ابی اصیبعه، عیون الأنباء فی طبقات الأطباء (بی تا). بیروت: دار مکتبة الحیاة.
- ابن شهر آشوب (۱۳۷۹). المناقب، چ ۱، جلد چهارم، قم: نشر علامه.
- آدامسون، پیت (۱۳۹۸). فلسفه در جهان اسلام، ترجمه زرین مناجاتی، حنیف امین بیدختی، تهران: شوَند.
- آدامسون، پیت (۱۳۹۹). کندی، ترجمه حسن جعفری، چ ۱، تهران: نقد فرهنگ.
- الاهوانی، فؤاد (۱۳۸۹). تاریخ فلسفه در جهان اسلام، میان محمد شریف، ج ۱، چ ۲، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- توکلی، محمد هادی (۱۴۰۳). «مطالعه‌ای در امکان بهره‌مندی یعقوب بن اسحاق کندی از تعلیمات امام حسن عسکری (علیه السلام)»، مجله تاریخ فلسفه، ۳ (۵۹).
- جمعی از نویسندگان (زیر نظر دکتر محمد فنایی) (۱۳۹۰). درآمدی بر تاریخ فلسفه اسلامی، ج ۱، چ ۱، تهران: انتشارات سمت.
- حکمت، نصرالله (۱۳۹۹). درسگفتار اثولوجیا شناسی، منتشر شده در کانال تلگرامی «نصرالله حکمت».
- حکمت، نصرالله (۱۴۰۰). درآمدی بر تاریخ فلسفه اسلامی، چ ۲، تهران: انتشارات الهام.
- خویی، سید ابوالقاسم (۱۴۳۰ ق). معجم رجال الحديث، قم: مؤسسه الخوئی الإسلامیه.
- داوری اردکانی، رضا (۱۴۰۳). ما و تاریخ فلسفه اسلامی، چ ۵، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- سزگین، فؤاد (۱۴۱۱ ق). تاریخ التراث العربی، ج ۴، الرياض: جامعة الإمام محمد بن مسعود، المملكة العربية السعودية.
- شوشتری، محمد تقی (۱۴۲۲ ق). قاموس الرجال، چ ۱، قم: جامعة المدرسين.
- الفاخوری، حنا (۱۳۶۹). تاریخ فلسفه در جهان اسلامی، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- فخری، ماجد (۱۳۹۱). سیر فلسفه در جهان اسلام، چ ۵، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- فلوطین (۱۴۱۳ ق). اثولوجیا، تحقیق و تصحیح عبدالرحمن بدوی، قم: انتشارات بیدار.
- فلیکس کلاین، فرانک (۱۳۸۹). در تاریخ فلسفه اسلامی، به کوشش سید حسین نصر، الیور لیمن، چ ۱، تهران: انتشارات حکمت.
- قمیر، یوحنا (۱۳۶۳). الکندی (فیلسوف بزرگ جهان اسلامی)، ترجمه محمدصادق سجادی، چ ۱، تهران: انتشارات فلسفه.

- کربن، هانری (۱۳۹۹). تاریخ فلسفه اسلامی، ترجمه جواد طباطبایی، چ ۳، تهران: مینوی خرد.
- گوتاس (۱۳۹۴). اندیشه یونانی، فرهنگ اسلامی، ترجمه عبدالرضا سالاری، چ ۲، تهران: انتشارات فروزان روز.
- مطهری، مرتضی (۱۴۰۲). خدمات متقابل اسلام و ایران، چ ۷۰، تهران: صدرا.
- یزدان‌پناه، سیدیدالله (۱۳۹۲). حکمت اشراق، ج ۱، چ ۳، تهران: انتشارات سمت.

References

- Adamson, Peter (2019). *Philosophy in the Islamic World*, translated by Zarrin Monajati and Hanif Amin Beidokhti, Tehran: Shavand (in Persian).
- Adamson, Peter (2020). *Al-Kindi*, translated by Hassan Jafari, 1st ed., Tehran: Naghde Farhang (in Persian).
- Al-Fakhuri, Hanna (1990). *History of Philosophy in the Islamic World*, translated by Abdolmohammad Ayati, Tehran: Scientific and Cultural Publications (in Persian).
- An Introduction to the History of Islamic Philosophy* (2011). Vol. 1, 1st ed., SAMT Publications, 2011. (in Persian)
- Corbin, Henry (2020). *History of Islamic Philosophy*, translated by Javad Tabatabai, 3rd ed., Tehran: Minuye Kherad (in Persian).
- Davari Ardakani, Reza, (2024). *We and the History of Islamic Philosophy*, 5th ed., Tehran: Islamic Research Institute for Culture and Thought (in Persian).
- El-Ehwany, Fouad, "Al-Kindi", (2010). in *A History of Muslim Philosophy*, edited by M.M. Sharif, Vol. 1, 2nd ed., Tehran: Iran University Press (Markaz-e Nashr-e Daneshgahi) (in Persian).
- Fakhry, Majid (2012). *A History of Islamic Philosophy*, 5th ed., Tehran: Iran University Press (in Persian).
- Gutas, Dimitri (2015). *Greek Thought, Arabic Culture*, translated by Abdolreza Salari, 2nd ed., Tehran: Foruzanruz Publications (in Persian).
- Hekmat, Nasrollah (2020). *Lectures on Theologia-ology* [Darsgoftar-e Uthulujiya-shenasi], published on "Nasrollah Hekmat" Telegram Channel (in Persian).
- Hekmat, Nasrollah (2021). *An Introduction to the History of Islamic Philosophy*, 2nd ed., Tehran: Elham Publications (in Persian).
- Ibn Abi Usaibia (n.d.). *Uyūn al-anbā' fī ṭabaqāt al-aṭibbā'* [Sources of News on the Classes of Physicians], Beirut: Dar Maktabat al-Hayat (in Arabic).
- Ibn Shahrashub (2000). *Al-Manaqib*, Vol. 4, 1st ed., Qom: Allameh (in Arabic).
- Khoei, Sayyid Abu al-Qasim (2009). *Mu'jam Rijal al-Hadith* [Dictionary of Men of Hadith], Qom: Al-Khoei Islamic Institute (in Arabic).
- Klein-Franke, Felix, "Al-Kindi" (2010). in *History of Islamic Philosophy*, edited by Seyyed Hossein Nasr and Oliver Leaman, translated (to Persian), 1st ed., Tehran: Hekmat Publications (in Persian).
- Motahhari, Morteza (2023). *Mutual Services of Islam and Iran*, 70th ed., Tehran: 2023. (in Persian)
- Plotinus (1992). *Theologia* [Uthūlūjiyā], edited and corrected by Abd al-Rahman Badawi, Qom: Bidar Publications (in Arabic).
- Qobeir, Youhanna (1984). *Al-Kindi (The Great Philosopher of the Islamic World)*, translated by Mohammad Sadegh Sajadi, 1st ed., Tehran: Falsafeh Publications (in Persian).
- Sezgin, Fuat (1991). *Tarikh al-Turath al-Arabi* [History of Arabic Heritage], Vol. 4, Riyadh: Imam Muhammad ibn Saud Islamic University (in Arabic).
- Shoushtari, Muhammad Taqi (2001). *Qamus al-Rijal* [Dictionary of Men], 1st ed., Qom: Jami'at al-Mudarrisin (in Arabic).
- Tavakoli, Mohammad Hadi, [Article Title] (2025). "A Study of the Possibility of al-Kindi's Benefitting from Imam Hassan Askari's Teachings", *Journal of History of Philosophy*, 3(59) (in Persian).
- Yazdanpanah, Sayyid Yadollah (2013). *Hikmat al-Ishraq* [Illuminationist Philosophy], Vol. 1, 3rd ed., Tehran: SAMT Publications (in Persian).